

Pieśń nad Pieśniami na tle powieści greckich

Song of Songs on the Background of Greek Novels

Słowa kluczowe: Pieśń nad pieśniami, Chariton, Ksenofont z Efezu, tło Biblii, para zakochanych, symetria w miłości, powieści greckie, nowele greckie, literatura hellenistyczna, wpływy greckie w Biblii

Key words: Song of Songs, Chariton, Xenophon of Ephesus, Bible background, two a couple in love, symmetry in love, Greek novels, Hellenistic literature, Greek influences in the Bible

Streszczenie

Zauważono już rozmaite analogie między Pieśnią nad Pieśniami a literaturą hellenistyczną. Obejmuje to tematykę miłosną, podobieństwo motywów lirycznych i sielankowych, analogie do dramatów. Przydatne byłoby też porównanie do wcześniejszych powieści hellenistycznych z I wieku, Charitona „Kallirhoe” oraz Ksenofonta „Opowieści efeskich”, z którymi Pieśń mogłaby mieć wspólny wcześniejszy wzór. Byłoby to argumentem za stosunkowo późnym datowaniem Pieśni, może około I wieku przed Chr. Mimo pewnych różnic (forma poetycka, brak przygodowej akcji i przemocy w Pieśni nad Pieśniami oraz ważnej w powieściach warstwy religijnej), zauważyć też można zespół podobieństw. Tu i tam w centrum stoi zakochana para, uroda obojga jest wyjątkowa, miłość napotyka na przeszkody i zagrażają jej rywale, kobieta jest w miłości aktywna i samodzielna, podejmuje decyzje paralelnie i symetrycznie do mężczyzny, akcja zmierza do szczęśliwego

¹ Prof. dr hab. Michał Wojciechowski, Wydział Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

zakończenia. Drobniejsze analogie to podobieństwo miłości do choroby oraz wysoka cena płacona za kobietę.

Abstract

Many analogies between the Song of Songs and Hellenistic literature have been observed. They include the importance of love, similarity of lyrical and pastoral motives, analogies to dramas. A comparison with early Hellenistic novels (from the first century AD), *Kallirhoe* of Chariton and *Ephesiaca* of Xenophon would also be of benefit as the Song of Songs may follow a common earlier model and be from a similar period of time. In spite of some differences (poetic form, absence of adventures and violence in the Song, as well as religious atmosphere of the novels), there is a group of similarities between them. In both cases, a couple in love remains in the centre of the plot, both are exceptionally beautiful, love encounters obstacles and rivals appear, the woman is active and independent in love, she makes decisions in a way that is parallel and symmetric to her beloved, everything leads to a happy end. There are also minor analogies such as the similarity between love and sickness and the high price paid for a woman.

W swojej książce o greckich wpływach w Biblii, obejmującej panoramę od Biblii hebrajskiej po Nowy Testament, poświęciłem nieco miejsca Pieśni nad Pieśniami (Wojciechowski 2012, 72-74). Odnotowałem tam pokrótce, że w dostępnej literaturze przedmiotu brak wzmianek o analogiach między tą księgą biblijną a greckimi powieściami o miłości, a jednak można takowe wskazać. Teraz chciałbym tę szkicową propozycję rozwinąć.

Aby uprawdopodobnić wpływ literacki tego rodzaju, należy zacząć od przytoczenia dawniejszych spostrzeżeń co do istnienia inspiracji zewnętrznych stojących za Pieśnią nad Pieśniami. Dość powszechnie przyjmuje się wpływ egipskiej liryki miłosnej i faktycznie jest on dobrze uargumentowany. Ponadto można metafory Pieśni ilustrować za pomocą ikonografii Bliskiego Wschodu, co wydobyl O. Keel (Keel 1997).

Późniejsza literatura biblijna powstawała jednak w świecie już zhel-lenizowanym albo przynajmniej w krajach mających kontakt z kulturą grecką – jeśli greccy żeglarze stale odwiedzali miasta fenickie, wybrzeże palestyńskie i Egipt, także mieszkańcy ich zaplecza mogli się zetknąć

z ich językiem, opowieściami i poezją. W przypadku Pieśni nad Pieśniami zauważono liczne analogie do liryki greckiej, a mianowicie miłosnej i sielankowej. Tu badania są stosunkowo niedawne i brakuje ich podsumowania w komentarzach.

W warstwie gatunku literackiego konwencja pasterska Pieśni nad Pieśniami i wrażliwość na przyrodę przypomina poezję bukoliczną, która doszła do rozkwitu u Teokryta (lata około 300-260). Sprzyja temu porównaniu późne datowanie księgi (IV-III wiek przed Chr.). To datowanie jest przyjmowane dość często, choć są i inne opinie. Tekst hebrajski zawiera jawne zapożyczenie językowe z greki (Pnp 3,9: *'appirjôn*, od *foreion*, 'lektyka, palankin'). Z drugiej strony, analogie do tekstów greckich same w sobie sprzyjają późnej dacie, co skłonny byłbym uznać za bardziej znaczące. Podobieństwa do literatury hellenistycznej wspomniane niżej sugerują III-I wiek przed Chr. Co do miejsca, tekst sugeruje Jerozolimę i okolice.

Na poziomie ogólnych analogii wspomnieć też należy, że postulowane od lat kilkudziesięciu autorstwo kobiece Pieśni na Pieśniami, całkiem prawdopodobne, znajduje paralełę już w miłosnej poezji Safony, a potem w poezji kobiecej ery hellenistycznej. Uderza bowiem w Pieśni nad Pieśniami to, że kobieta mówi własnym głosem. Otóż właśnie w epoce hellenistycznej występuje w poezji motyw samodzielnej roli i pragnień kobiet. W sferze miłosnej przejawiają one inicjatywę; przykładem są u Teokryta „Sielanki” 2 i 15 (Burton 2005, 180-205).

Ponadto można wskazać pojedyncze greckie analogie. Zauważono bliskość niektórych obrazów z grecką magią miłosną (Müller 2000, 409-424). W Pnp 2,15; 7,13 mowa o lisach w winnicach (Hagedorn 2003, 337-352). Jest to motyw występujący po grecku w bajkach Ezopowych nr 32 (lis i winogrona) i 476, u Arystofanesa (*Rycerze* 1076-1077) i gdzie indziej. U Teokryta (*Sielanki* 1,48-49; 5,112-113) kradzież winogron ma podtekst seksualny. Takie zabarwienie harmonizuje z Pieśnią nad Pieśniami i jej symboliką winnicy jako cnoty a zarazem kobiecości (Pnp 1,6; 7,8-9) oraz jako miejsca miłości i spotkań (Pnp 2,13; 7,13). To

ostatnie też ma paralele greckie (Müller 1998, 569-584; np. *Antologia palatyńska* 5,304; Alkajos 117D = 119 LP). Towarzyszą temu zestawienia miłości z winem (Pnp 1,2; 4,10; 5,1; 8,2; por. np. *Antologia palatyńska* 5,199; 6,292), kojarzące się z atmosferą dionizyjską, choć oczywiście taki bodziec do współżycia płciowego jest znany powszechnie. W Biblii miało to skądinąd wydźwięk negatywny (Rdz 19,30-37).

W kwestii gatunku literackiego Orygenes w swoim komentarzu do Pieśni nad Pieśniami podkreślił, że ma ona cechy dramatu z właściwą mu narracją i z trzema osobami, choć skądinąd dosłownej interpretacji utworu się sprzeciwiał. W czasach nowożytnych, może na skutek zbyt wczesnego datowania oraz przesądu o pierwszeństwie tekstu hebrajskiego przed greką, nie wyciągnięto z tej analogii należytych wniosków.

Nie oznacza to wszystko, że temat porównań z Pieśni nad Pieśniami z literaturą grecką został wyczerpany badawczo. Wprawdzie nie mamy w dramaturgii greckiej wyraźnego odpowiednika (mogło coś być w morzu zaginionych komedii), ale trafiają się luźniejsze analogie („Helena” Eurypidesa). Krótsze opowiadania o parze zakochanych bywają wplecione w inną literaturę (Pantea i Abradatas w „Cyropedii” Ksenofonta). W liryce występują pary (np. elegia Kallimacha o Akontiosie i Kydippe, *Aitia* 3), a w czasach hellenistycznych istniały krótkie utwory rozpisane na głosy, jak „Mimy” Herondasa, gdzie temat zakochania się pojawia. Rozważając idylliczny obraz miłości w Pieśni nad Pieśniami, wolno też twierdzić, wbrew wielu komentatorom, że raj miłosny przypomina tu nie tyle Eden, co Homerową Ogygię. To też by warto zbadać.

Przejdźmy teraz do głównego tematu, do podobieństw z greckimi powieściami o treści miłosnej. Mamy tu do czynienia z oczywistą trudnością metodologiczną. Utwory te są stosunkowo późne. To nie jest jeszcze dyskwalifikujące, gdyż z tego, że „Iliada” powstała w VIII wieku p.n.e., nie wynika wcale, że przedtem nie istniała podobna epika. Podobnie w przypadku romansowego powieściopisarstwa można traktować utwory późniejsze jako świadectwo istnienia pewnego stałego gatunku z charakterystycznymi schematami. Biorąc pod uwagę,

że dzieła Charitona i Ksenofonta, pierwsze zachowane, a datowane obecnie zwykle na I/II wiek n.e., są utworami dojrzałymi, istnienie ich poprzedników wolno postulować. Mogą one być świadectwem istnienia przynajmniej wspólnych z *Pieśnią nad Pieśniami* wczesnych źródeł hellenistycznych, wspomnianych komedii, mimów czy krótszych opowiadań o treści miłosnej.

Byłoby jednak rzeczą wskazaną mniej brać pod uwagę autorów jawnie późniejszych albo nawet całkiem ich pominać. Dlatego skupię się właśnie na danych z dwóch dzieł, które uchodzą za wcześniejsze, dobrze reprezentują gatunek i zachowały się w całości, czyli z „*Kallirhoe*” Charitona („*Chajreas i Kallirhoe*” – Chariton 1979; Chariton 2006; Chariton 1995) oraz z „*Opowieści efeskich*” Ksenofonta (Xénophon d’Ephèse 1926; Xenophon Ephesius 1978; Ksenofont z Efezu 2006). Autorzy następni, Achilles Tatios („*Leukippe i Klejnofont*”), Heliodor („*Opowieść etiopska*”), oraz Longos („*Dafnis i Chloe*”) jako kontynuatorzy niczego istotnego nie wnoszą. Także fragmenty jak papirus o Ninosie i Semiramidzie, choć wcześniejszy, czy „*Babyloniaka*” Jamblicha, a następnie utwory łacińskie, wydają mi się mało przydatne.

Zacznijmy od porównania przebiegu akcji tych dwóch wzorcowych powieści oraz *Pieśni nad Pieśniami*. Historia Charitona o *Kallirhoe* i jej mężu *Chajreasie* osadzona jest na tle wcześniejszej historii greckiej, gdyż dziewczyna miałaby być córką wodza syrakuzkańskiego Hermokratesa (zmarł w 407 p.n.e.). Akcja zaczyna się od małżeństwa obojga, po czym na skutek intrygi odrzuconych zalotników mąż posądza *Kallirhoe* o zdradę. Pobita *Kallirhoe* mdleje, zostaje wzięta za umarłą i złożona w grobowcu. Tam ją znaleźli i porwali piraci rabujący groby. Jako niewolnica trafiła do Miletu, gdzie nowy pan, *Dionizjos*, zakochał się w niej. *Kallirhoe* była w ciąży, a pokonawszy pokusę aborcji, zgodziła się na małżeństwo z nim z lęku o dziecko *Chajreasa*, które nosiła już w łonie.

Chajreas jednak jej szukał i dotarł do Miletu, gdzie jego okręt zdobyli i zniszczyli Persowie, ściągnięci przez służbę *Dionizjosa*. *Chajreas* został uznany za zmarłego, ale trafił do niewoli. Potem po dramatycznych

komplikacjach małżonkowie spotkali się w końcu w Babilonie na dworze króla perskiego, który też zapragnął Kallirhoe. Przeszkodziła mu wojna. Chajreas tymczasem dołączył do buntu Egipcjan, odznaczył się w walce i mimo dalszych przeszkód odzyskał Kallirhoe. Na koniec wrócili w triumfie do Syrakuz.

W „Opowieściach efeskich” młodziutcy bohaterowie z Efezu, Habrokomes i Antia, zakochują się w sobie od pierwszego wejrzenia. Więdną z tęsknoty, więc zaniepokojeni rodzice przyzwalają na małżeństwo. Podróż poślubna statkiem do Egiptu zostaje przerwana przez napad piratów. Oboje trafiają do niewoli. Potem zostają rozdzieleni. Oboje przeżywają groźne przygody. Habrokomes dwukrotnie odmawia związków z natrętnymi kobietami, które się za to mszczą. Odzyskawszy wolność, szuka Antii po świecie. Antia kilkakrotnie sprzedana lub porwana odrzuca zalotników, chwytając się różnych sposobów obrony, w tym ucieczki, próby samobójstwa, udawania choroby. Są ludzie, którzy jej pomagają. Ciągłe komplikacje akcji sprawiają wrażenie, że utwór jest skrótem z obszerniejszego. W końcu Antię wyratował przypadkiem towarzysz męża. W drodze do domu zakochani spotykają się niespodziewanie na Rodos.

W Pieśni nad Pieśniami z powodu poetyckiej formy akcja jest mniej wyraźna, ale da się rozpoznać, gdyż utwór cechuje się jednym globalnym zamysłem. Utrudnieniem dla zrozumienia akcji są wątpliwości co do identyfikacji osoby mówiącego. Na początku dziewczyna i chłopak w dialogu wyznają sobie miłość i zachwyt. Są narzeczonymi (tradycyjnie oblubienicą i oblubieńcem). Wplata się w to przeszkoda: dziewczyna szuka ukochanego, potem dopiero go odnajduje. Pojawia się pochód króla Salomona, ale zakochani kontynuują dialog. Dziewczyna nie chce po nocy wpuścić chłopaka, choć potem goni i wzdycha za nim. W to włączają się chóry z pochwałą urody dziewczyny, ale z perspektywy królewskiego orszaku (uchodzi to za refleks pieśni weselnych). Po następnym dialogu miłosnym mowa jest o cenie za dziewczynę. Bracia wspominają o dochodach Salomona, ale ukochany ją odkupuje.

Zacznijmy od różnic. Fabuła Pieśni jest daleko prostsza, krótka, bez komplikacji i zwrotów akcji. Pewnych elementów brakuje: nie występują w niej podróże ani przemoc (zbójcy, piraci, bitwy, uwięzienie), a tylko ubocznie mowa o gwardzistach i strażnikach (Pnp 3,7-8; 5,7-8). Nie pojawiają się obecne w powieściach wątki homoseksualne oraz nagabywanie narzeczonego przez inne kobiety (śladowo w Pnp 1,3: „kochają go dziewczęta”). Więcej jest w Pieśni liryki i metafor, gdyż należy do gatunku poetyckiego, a nie prozatorskiego. Te różnice wydają się świadczyć o tym, że zarówno Pieśń nad Pieśniami, jak powieści hellenistyczne pochodzą od jakiejś formy wcześniejszej, bardziej lirycznej i mniej przygodowej, a ponadto krótszej i prostszej – noweli lub krótkiego utworu scenicznego o dwojgu zakochanych i rywalach.

Dość paradoksalnie, w utworze biblijnym element religijny praktycznie nie występuje, dodali go dopiero interpretatorzy na poziomie alegorycznym, podczas gdy w hellenistycznych powieściach interweniują bóstwa (zwłaszcza Izysa i Afrodyta, ale parę innych też). Bohaterowie się do nich modlą i odwiedzają świątynie. Jak to tłumaczyć? Wcześniejsze formy powieści mogły być mniej religijne, tak jak nie jest religijna grecka liryka miłosna. Następnie, jeśli autor biblijny znał powieść grecką z jej odniesieniami do bóstw, wołał ten element pominąć. Może Jahwe wydał się mu (jej?) zbyt wzniosły, by interweniować w sprawy miłosne niczym boginki pogańskie.

Wspólna geniza przejawia się jednak w licznych podobieństwach. Nie chodzi tu o podobieństwa słowne, które zresztą trudno by zidentyfikować wobec różnicy językowej, lecz o analogie treściowe. Po pierwsze, głównymi bohaterami jest tu i tam para zakochanych. O nich jest stale mowa (np. *Opowieści efeskie* 1,2-4,9). Spotykają się i namiętnie zakochują; przy czym zakochanie to można porównać do choroby (*Opowieści efeskie* 1,5; *Kallirhoe* 1,1; Pnp 2,5; 5,8). Jest ono trwałe i prowadzi do małżeństwa albo namiętnego narzeczeństwa (Pieśń nad Pieśniami). Powtarzają się opisy stanu zakochania (u dwojga bohaterów i u innych; np. *Kallirhoe* 6,4). Towarzyszą temu motywy miłosne przedstawiane

emocjonalnie i obszernie, choć bez dosłowności, bardziej romantycznie niż wprost erotycznie.

Na początku i na końcu młodzi doświadczają szczęścia, choć po drodze pojawiają się nieporozumienia, rozstania i przeszkody (w powieściach dużo groźniejsze, co sygnalizują powyższe streszczenia). W Pieśni nad Pieśniami ten ostatni element jest mniej wyraźny, ale się pojawia (Pnp 3,1-3; 5,2-8).

Powieści greckie podkreślają wielokrotnie urodę obojga. Ciągłe pochwały urody kobiety i mężczyzny znajdziemy i u narratora, i u świadków, i czasem w ich własnych ustach, i to od samego początku (np. *Opowieści efeskie* 1,1-3; *Kallirhoe* 1,1; 2,2). Oboje są tymi najpiękniejszymi. I tak samo jest w Pieśni nad Pieśniami, gdzie urodę dziewczyny opisuje wielokrotnie i ona sama, i jej ukochany, i chór, a obok pojawiają się pochwały jego urody (np. Pnp 1,5.8.10.13.16; 2,2-3.14.17; 4,1nn; 5,9nn; 6,1 itd.). Pochwały takiego piękna tylko epizodycznie występują w Biblii, nie jest to więc typowe.

Drugie zagrożenie, obok bezpośredniej przemocy w powieściach, to rywale pragnący pięknej bohaterki, która chce dochować wierności ukochanemu. W powieściach greckich jest tych rywali cały szereg, na czele z możliwymi, którzy dziewczynę kupują (np. *Opowieści efeskie* 1,16; 2,13; ich wykaz w 5,14; w *Kallirhoe* to Dionizjos z Miletu i król perski). W Pieśni nad Pieśniami obok narzeczonego pojawia się natomiast król Salomon. Istnieje wprawdzie dość popularna interpretacja, według której jest on identyczny z narzeczoną, ale mimo niepełnej jasności tekstu należy ją uznać za sztuczną. Narzeczonego jest pasterzem, para jest szczęśliwa w miłości, a tu chór anonsuje króla (Pnp 3,6-11), a potem wychwala dziewczynę (7,1-6). Król, jak wynika z tekstu, mógłby kupić dziewczynę od jej braci, którzy chcą dobrej ceny (8,8-9).

Tu napotykać możemy pomniejszą analogię, bardzo wysoką cenę. Mowa jest o tej cenie, 1000 sykli, którą narzeczonego przebija (Pnp 8,11-12). Tu chodzi o nabycie żony, ale bohaterki powieści też były sprzedawane „za wielkie pieniądze” (*Opowieści efeskie* 3,11; por. 2,13), a nawet za talent

srebra (*Kallirhoe* 1,14). Ta ostatnia suma odpowiada 3000 sykli (6000 drachm), za co można byłoby kupić około dwudziestu niewolników.

Wspomniałem o aktywnej roli kobiet w greckiej liryce miłosnej. W powieściach (por. Johne 1996, 151-207) i w Pieśni nad Pieśniami też jest ona bardzo wyraźna. Wprawdzie sytuacja społeczna młodej dziewczyny utrudnia okazanie i realizację namiętności (*Opowieści efeskie* 1,4), ale kobiety w powieściach są aktywne i same dokonują wyborów. Kochają, pragną, działają (por. zwłaszcza decyzja na rzecz trwania przy pierwszej miłości; dyskusja o takim wyborze w *Kallirhoe* 6,1). Swoistym przykładem samodzielności jest rozważanie możliwości aborcji, w końcu odrzuconej, gdzie występuje monolog bohaterki i jej rozmowa z inną kobietą (*Kallirhoe* 2,8-11). Ponadto kobiety są aktywne w kulcie. Z kolei Pieśń na Pieśniami zaczyna się od słów dziewczyny do chłopaka: „Całuj mnie” (Pnp 1,2). Potem powtarzają się jej zachwyty i jawne propozycje (Pnp 1,16; 2,3-6.8-14; 2,16 – 3,4 ...).

Można przy tym zauważyć pewnego rodzaju symetrię (Konstan 1994, zwł. 14-59), a zarazem wzajemność: oboje są piękni, oboje zakochani, oboje się pragną i namiętnie kochają, oboje są stali i chcą być wierni, co koresponduje ze stanem zakochania. Motyw ten powtarza się w powieściach wielokrotnie. „Zarówno Antia zapragnęła ujrzeć Habrokomesa, jak i niewrażliwy dotąd na miłość Habrokomes zapragnął zobaczyć Antię” (*Opowieści efeskie* 1,2); „wstali oboje znacznie weselsi i szczęśliwsi” (*Opowieści efeskie* 1,10). Oboje cieszą się małżeństwem i miłością (*Opowieści efeskie* 1,7). Oboje przysięgają wierność (*Opowieści efeskie* 1,11). Oboje tęsknią i rozpaczają, przeżywają groźne przygody i odrzucają pokusy.

W Pieśni nad Pieśniami oboje się sobą zachwycają, o sobie mówią i za sobą gonią. Trzeba by tu właściwie zacytować cały utwór. Zresztą przytoczenie w całości fragmentów ilustrujących tezy tego artykułu zmieniłoby go w monografię. Uderza zdanie narzeczonej „Jam miłego mego, a mój miły mój” (Pnp 2,16; 6,3; por. 7,11), z akcentem na wzajemną przynależność i wręcz własność (Pnp 8,6).

Wspólnym elementem jest wreszcie szczęśliwe zakończenie. Po przezwyciężeniu zagrożeń i nieporozumień młodzi się spotykają i mogą żyć w szczęściu. Tu odchodzimy od tragizmu klasycznych dramatów (choć u Eurypidesa w zakończeniu „Elektry” poślubia ona przyjaciela Orestesa, Pyladesa). Szczęśliwy koniec miłosnych perypetii kojarzy się raczej z komediami Menandra (wtórnie u Plauta). Warto zauważyć, że „Aida” Verdiego, czerpiąc wyraźnie z „Opowieści etiopskich” Heliodora, takie zakończenie zmienia na tragiczne. Natomiast i powieści, i Pieśń nad Pieśniami kończą się optymistycznie.

Elementy wymienione spotkać gdzie indziej w Biblii trudno, pojawiają się tylko marginalnie. Na pewno nie ma drugiego utworu, w którym pojawiłby się taki ich zespół, (część występuje w Księdze Tobiasza, ale nie odgrywa tam porównywalnej roli, zresztą utwór ten również można uznać za spokrewniony z opowieściami greckimi). Co więcej, takiego zestawu cech nie da się znaleźć w żadnej innej literaturze starożytnej, poza greckimi powieściami o miłości i ich naśladownictwami oraz właśnie Pieśnią nad Pieśniami. Pozwala to doszukiwać się wpływu powieści greckich na ten utwór hebrajski i połączyć te utwory w jedną grupę, mimo pewnych odmierności.

Bibliografia

Komentarze do Pnp

- Barbiero, Gianni. 2011. *Song of Songs. A Close Reading* (Supplements to Vetus Testamentum 144). Leiden: Brill.
- Bardski, Krzysztof. 2022. *Pieśń nad Pieśniami* (Biblia Impulsy Stary Testament 19). Katowice: KŚJ.
- Duguid, Iain M. 2015. *Song of Songs* (Tyndale Old Testament Commentaries 19). Nottingham: IVP.
- Exum, Jo Cheryl. 2005. *Song of Songs* (Old Testament Library). Louisville: Westminster John Knox.
- Fishbane, Michael. 2015. *Song of Songs* (JPS Bible Commentary). Philadelphia: Jewish Publication Society.

- Fox, Michael V. 1985. *The Song of Songs and the Ancient Egyptian Love Songs*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Garrett, Duane. 2004. *Song of Songs* (Word Biblical Commentary 23B). Nashville: Word.
- Graetz, Heinrich. 1871. *Schir Ha-Schirim oder das Salomonische Hohelied*. Wien: Braumüller.
- Griffiths, Paul J. 2011. *Song of Songs*. Grand Rapids: Baker.
- Hess, Richard S. 2005. *Song of Songs*. Grand Rapids: Baker.
- Keel, Othmar. 1997. *Pieśń nad pieśniami*. Tłum. Bolesław Mroze-wicz. Poznań: Zysk.
- Langkammer, Hugolin H. 2016. *Księga Pieśni nad Pieśniami* (Pismo Święte Starego Testamentu 8/4). Poznań: Pallottinum.
- Longman, Tremper III. 2001. *The Song of Songs* (New International Commentary to the Old Testament). Grand Rapids: Eerdmans.
- Müller, Hans-Peter. 1992. *Das Hohelied* (Das Alte Testament Deutsch 16/2). Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht.
- Murphy, Roland E. 1990. *The Song of Songs* (Hermeneia). Minneapolis: Fortress.
- Pope, Marvin H. 1977. *Song of Songs* (Anchor Bible 7C). Garden City, NY: Doubleday.
- Robert, André, i Raymond Tournay, André Feuillet. 1963. *Le Cantique des Cantiques*. Gabalda: Paris.
- Źródła antyczne**
- Chariton Aphrodisiensis. 2004. *De Callirhoe narrationes amatoriae*. Monachii et Lipsiae: Teubner.
- Chariton z Afrodisias. 1996. „Historia Chajreasza i Kallirroe.” Tłum. Edmund Polaszek. *Meander* 51 (11-12): 481-495.
- Chariton z Afrodisias. 2001. „Historia Chajreasza i Kallirroe.” Tłum. Edmund Polaszek. *Meander* 56 (5-6): 362-374 [księgi 1-2].
- Chariton. 1979. *Chairéas et Callirhoé*. Paris: Belles Lettres.
- Chariton. 1995. *Callirhoe* (Loeb Classical Library 481). Cambridge MA/London: Harvard UP.

- Chariton. 2006. *Kallirhoe. Griechisch und deutsch*. Darmstadt: WBG.
- Foster John L., i Susan T. Hollis. 1995. *Hymns, Prayers, and Songs: an Anthology of Ancient Egyptian Lyric Poetry* (Writings from the Ancient World 8). Wyd. 2. Atlanta: Scholars Press.
- Heliodor. 2000. *Opowieść etiopska o Theagenesie i Chariklej*. Tłum. i opr. Sylwester Dworacki. Poznań: UAM.
- Ksenofont z Efezu. 2006. *Opowieści efeskie, czyli o miłości Habrokomesa i Antii*. Tłum. Ludwika Rychlicka. Wyd. 2. Wrocław: Ossolineum.
- Longos. 1962. *Dafnis i Chloe*. Tłum. Jan Parandowski. Warszawa: Czytelnik.
- Longus. 1916. *Daphnis and Chloe*. Parthenius, *Love Romances and Poetical Fragments* (Loeb Classical Library). London: Heinemann.
- Orygenes. 1994. *Komentarz do Pieśni nad Pieśniami*. Tłum. Stanisław Kalinkowski. Kraków: WAM.
- Rademacher, Ludwig, i John Franz, opr. 1987. *Altgriechische Liebesgeschichten, Historien und Schwänke*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Reardon, Bryan P., red. 1989. *Collected Ancient Greek Novels*. Berkeley: University of California.
- Turasiewicz, Romuald i Stanisław Stabryła, opr. 1985. *Nowele antyczne. Wybór* (Biblioteka Narodowa II/213). Wrocław: Ossolineum.
- Xénophon d'Éphèse. 1926. *Les Ephesiaques*. Paris: Belles Lettres.
- Xenophon Ephesius. 1978. *Ephesiacorum Libri V*. Leipzig: Teubner.
- Monografie i prace zbiorowe**
- Anderson, Graham. 1984. *Ancient Fiction. The Novel in the Graeco-Roman World*. London/Sydney/Totowa NJ: Barnes and Noble.
- Baildam, John D. 1999. *Paradisal Love. Johann Gottfried Herder and the Song of Songs* (Journal for the Study of the Old Testaments Supplement Series 298). Sheffield: Sheffield AP.
- Brenner, Atalya, red. 1993. *A Feminist Companion to the Song of Songs*. Sheffield: Sheffield AP.
- Hagedorn, Anselm C., red. 2005. *Perspectives on the Song of Songs – Perspektiven der Hoheliedauslegung* (Beihefte zur Zeitschrift für

- die alttestamentliche Wissenschaft 346). Berlin/New York: de Gruyter.
- Hecke, Pierre van, red. 2020. *The Song of Songs in Its Context. Words for Love, Love for Words* (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium 310). Leuven: Peeters.
- Heinevetter, Hans J. 1988. *‘Komm nun, mein Liebster, Dein Garten ruft Dich! Das Hohelied als programmatische Komposition* (Böner Biblische Beiträge 69). Frankfurt.
- Holzberg, Niklas. 2003. *Powieść antyczna*. Tłum. Magda Wójcik. Kraków: Homini,
- Hunt, Patrick. 2008. *Poetry in the Song of Songs. A Literary Analysis* (Studies in Biblical Literature 96). New York et al.: Peter Lang.
- Kapparis, Konstantinos A. 2002. *Abortion in the Ancient World*. London: Duckworth Academic.
- Konstan, David. 1994. *Sexual Symmetry. Love in the Ancient Novel and in Related Genres*. Princeton: Princeton UP.
- Korus, Kazimierz. 2003. *Grecka proza poklasyczna*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- LaCoque, André. 1998. *Romance She Wrote. A Hermeneutical Essay on Song of Songs*. Harrisburg: Trinity.
- Munro, Jill M. 1995. *Spikenard and Saffron. Imaginary of the Song of Songs* (Journal for the Study of the Old Testament Suppl. 203). Sheffield: Sheffield AP.
- Nardi, Enzo. 1971. *Procurato aborto nel mondo greco romano*. Milano: Giuffrè.
- Noegel, Scott B., i Gary A. Rendsburg. 2009. *Solomon's Vineyard. Literary and Linguistic Studies in the Song of Songs* (Ancient Israel and Its Literature 1). Atlanta: Society of Biblical Literature.
- O'Sullivan, James N. 2012. *Xenophon of Ephesus. His Compositional Technique and the Birth of the Novel* (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte 44). Berlin/New York: de Gruyter.

- Tagliabue, Aldo. 2017. *Xenophon's Ephesiaca. A Paraliterary Love-Story from the Ancient World* (Ancient Narrative 22). Groningen: Barkhuis.
- Tilg, Stefan. 2010. *Chariton of Aphrodisias and the Invention of the Greek Love Novel*. Oxford: Oxford UP.
- Whitmarsh, Tim, red. 2008. *Cambridge Companion to the Greek and Roman Novel*. Cambridge: Cambridge UP.
- Wojciechowski, Michał. 2012. *Wpływy greckie w Biblii*. Kraków: WAM.
- Artykuły**
- Auwers, Jean-Marie. 2020. „Dialogue ou oeuvre scénique? Enquete sur le genre littéraire du Cantique des Cantiques.” W *The Song of Songs in Its Context. Words for Love, Love for Words* (Bibliotheca Ephemeridum Theologiarum Lovaniensium 310). Red. Pierre van Hecke, 125-146. Leuven, Peeters.
- Burton, JoancR. 2005. „Themes of Female Desire and Self Assertion in the Song of Songs and Hellenistic Poetry.” W *Perspectives on the Song of Songs – Perspektiven der Hoheliedauslegung* (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 346). Red. Anselm C. Hagedorn, 180-205. Berlin/New York: de Gruyter.
- Dworacki, Sylwester. 2005. „Romans grecki.” W *Literatura Grecji starożytnej*. Tom 2, red. Henryk Podbielski, 295–322. Lublin: TN KUL.
- Elgvin, Torleif. 2020. „Chasing the Hasmonean and Herodian Editors of the Song of Songs.” W *The Song of Songs in Its Context. Words for Love, Love for Words* (Bibliotheca Ephemeridum Theologiarum Lovaniensium 310). Red. Pierre van Hecke, 71-98. Leuven: Peeters.
- Exum, J. Cheryl. 2005. „A Poetic Genius of the Song of Songs.” W *Perspectives on the Song of Songs – Perspektiven der Hoheliedauslegung* (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 346). Red. Anselm C. Hagedorn, 71-98. Berlin/New York: de Gruyter.

- Garson, Ron W. 1981. „The Faces of Love in the *Ephesiaka* of Anthia and Habrocomes by Xenophon of Ephesos.” *Museum Africum* 7: 47-55.
- Hagedorn, Anselm C. 2003. „Of Foxes in Vineyards. Greek Perspectives on the Song of Songs.” *Vetus Testamentum* 53 (3): 337-352.
- Hagedorn, Anselm C. 2020. „Königliche und ländliche Liebe im Hohelied und im östlichen Mittelmeerraum.” W *The Song of Songs in Its Context. Words for Love, Love for Words* (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium 310). Red. Pierre van Hecke, 45-70. Leuven: Peeters.
- Hunter, Richard. 2005. „«Sweet Talk». Song of Songs and the Traditions of Greek Poetry.” W *Perspectives on the Song of Songs – Perspektiven der Hoheliedauslegung* (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 346). Red. Anselm C. Hagedorn, 228-259. Berlin/New York: de Gruyter.
- Johne, Renate. 1996. „Women in the Ancient Novel.” W *The Novel in the Ancient World* (Mnemosyne Supplement 159). Red. Garrett Schmeling, 151-207. Leiden: Brill.
- Korus, Kazimierz, 2002. „Pieśń nad Pieśniami i komentarz Orygenes.” W *U źródeł kultury wczesnochrześcijańskiej*. Red. Józef C. Kałużny, 7-15. Kraków: PAT.
- Kozłowski, Jan, i Sławomir Poloczek. 2022. „Ogygia and Eden: The Odyssean Background of Genesis 2-3.” *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 98 (4): 621–637.
- Lalanne, Sophie. 2008. „Lodyssée des héroïnes du roman grec (Ier-IIIe siècles après J.-C.)” *Clio* 28: 121-132.
- Müller, Hans-Peter. 2003. „Psalmen und frühgriechische Lyrik. Drei Beispiele.” *Biblische Zeitschrift* 47 (1): 23-42.
- Müller, Hans-Peter. 1997. „Travestien und geistige Landschaften. Zum Hintergrund einiger Motive bei Kohelet und im Hohelied.” *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 109: 557-574.

- Müller, Hans-Peter. 2005. „Zum Werden des Lyrischen am Beispiel des Hohenliedes und frühgriechischer Lyrik.” W *Perspectives on the Song of Songs – Perspektiven der Hoheliedauslegung* (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 346). Red. Anselm C. Hagedorn, 245-259. Berlin/New York: de Gruyter.
- Müller, Hans-Peter. 1998. „Eine Parallele zur Weingartenmetapher des Hohenliedes aus der frühgriechischen Lyrik.” W *Und Mose schrieb dieses Lied auf. FS. Oswald Loretz*. Red. Manfred Dietrich, Ingo Kottsieper, 569-584. Münster: Ugarit.
- Müller, Hans-Peter. 2000. „Zum magischen Hintergrund des Hohenliedes.” *Zeitschrift des Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 150: 409-424.
- Wojciechowski, Michał. 2010. „Marriage as a (Mutual) Ownership. An Overlooked Background of Biblical Sayings on Marriage and against Divorce.” *Folia Orientalia* 47: 207-214.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LXV

Zeszyt 2

ROCZNIK TEOLOGICZNY

[E-WYDANIE]

Profesorowi Edwardowi Lipińskiemu

WARSZAWA 2023

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Sławik, prof. ChAT – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ChAT – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ChAT

dr hab. Jerzy Sojka, prof. ChAT – sekretarz redakcji

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA

JE metropolita prof. dr hab. Sawa (Michał Hrycuniak), ChAT

abp prof. dr hab. Jerzy Pańkowski, ChAT

bp prof. ucz. dr hab. Marcin Hintz, ChAT

prof. dr hab. Atanolij Aleksiejew, Państwowy Uniwersytet w Petersburgu

prof. dr Marcello Garzaniti, Uniwersytet we Florencji

prof. dr hab. Michael Meyer-Blanck, Uniwersytet w Bonn

prof. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku

prof. dr hab. Wiesław Przyczyna, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

prof. dr hab. Tadeusz Stegner, Uniwersytet Gdański

prof. dr Urs von Arx, Uniwersytet w Bernie

prof. dr hab. Piotr Wilczek, Uniwersytet Warszawski

Redakcja językowa – Kalina Wojciechowska
Korekta tekstów angielskich – Karen Wasilewska
Skład komputerowy – Jerzy Sojka

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANS [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]
PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.
All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission
and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

eISSN: 2956-5685

Wydano nakładem
Wydawnictwa Naukowego ChAT
ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55
Objętość ark. wyd.: 10,7. Nakład: 100 egz.
Druk: druk-24h.com.pl
ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

SPIS TREŚCI

<i>Dedykacja dla profesora Edwarda Lipińskiego</i>	135
PIOTR BRIKS, WITOLD TYBOROWSKI, <i>Biografia profesora Edwarda Lipińskiego</i>	137
*PIOTR BRIKS, WITOLD TYBOROWSKI, <i>Bibliografia profesora Edwarda Lipińskiego</i>	*7
ARTYKUŁY	
WITOLD TYBOROWSKI, <i>Król jako pasterz w tekstach królewskich okresu starobabilońskiego (XX – XVII w. przed Chr.)</i>	151
JANUSZ LEMAŃSKI, <i>Kuntillet ‘Ajrud – punkt zwrotny w interpretacji historii Izraela i Judy?</i>	187
ŁUKASZA NIESIOŁOWSKI–SPANÒ, SŁAWOMIR POŁOCZEK, KACPER ZIEMBA, <i>Wpływy Bliskiego Wschodu i Hellady na Biblię hebrajską – perspektywa historyczna</i>	199
JAKUB SŁAWIK, <i>The root נאך in the Hebrew Bible in relation to זנה</i>	249
*JAKUB SŁAWIK, <i>Rdzeń נאך w Biblii Hebrajskiej w relacji do זנה</i>	*101
MICHAŁ WOJCIECHOWSKI, <i>Pieśń nad Pieśniami na tle powieści greckich</i> 307	
PAWEŁ FILIPCZAK, <i>Warunki naturalne Zatoki Antiocheńskiej a rozwój historyczny miasta Seleucja Pieria (czasy hellenistyczne i rzymskie)</i>	323
KAMIL BIAŁY, <i>Xiphilinus and the Causes for the Outbreak of the Bar Kokhba Revolt</i>	351
TERESA WOLIŃSKA, <i>Upadek an-Numana ibn al-Munzira (580–602 n.e.), ostatniego władcy al-Hiry</i>	381
DARIUSZ DŁUGOSZ, <i>140-lecie Departamentu Starożytności Bliskowschodnich Muzeum Luwru</i>	431
Wykaz autorów	*157

*Teksty oznaczone gwiazdką zawarte są wyłącznie w E-Wydaniu.

Contents

<i>To Professor Edward Lipiński</i>	135
PIOTR BRIKS, WITOLD TYBOROWSKI, <i>Biography of Professor Edward Lipiński</i>	137
*PIOTR BRIKS, WITOLD TYBOROWSKI, <i>Bibliography of Professor Edward Lipiński</i>	*7
ARTICLES	
WITOLD TYBOROWSKI, <i>The King as Shepherd in the Old Babylonian Royal Inscriptions (20th – 17th cent. BC)</i>	151
JAKUB SLAWIK, <i>The root נאך in the Hebrew Bible in relation to נה</i>	187
*JAKUB SLAWIK, <i>The root נאך in the Hebrew Bible in relation to נה (polish version)</i>	*101
ŁUKASZA NIESIOŁOWSKI–SPANÒ, SŁAWOMIR POLOCZEK, KACPER ZIEMBA, <i>Near Eastern and Greek Influences on the Hebrew Bible – Historical Perspective</i>	199
MICHAŁ WOJCIECHOWSKI, <i>Song of Songs on the Background of Greek Novels</i>	249
JANUSZ LEMAŃSKI, <i>Kuntillet ‘Ajrud – a Turning Point in the Interpretation of the History of Israel and Judah?</i>	307
PAWEŁ FILIPCZAK, <i>Natural conditions of the Bay of Antioch and historical development of the city of Seleucia Pieria (Hellenistic and Roman times)</i>	323
KAMIL BIAŁY, <i>Xiphilinus and the Causes for the Outbreak of the Bar Kokhba Revolt</i>	351
TERESA WOLIŃSKA, <i>The Fall of al-Nu‘mān ibn al-Munḏhir (580–602 CE), the Last Ruler of al-Ḥīra</i>	381
DARIUSZ DŁUGOSZ, <i>140th anniversary of the Department of Middle Eastern Antiquities of the Louvre Museum</i>	431
List of authors	*157

*Texts marked with an asterisk are available only in the E-Edition.

Wykaz autorów

- Piotr Briks**, piotr.briks@usz.edu.pl, Instytut Historyczny Uniwersytetu Szczecińskiego, ul. Krakowska 71-79, 71-017 Szczecin
- Witold Tyborowski**, tybor@amu.edu.pl, Pracownia Historii Starożytnego Bliskiego Wschodu, Wydział Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań
- Janusz Lemański**, janusz.lemański@usz.edu.pl, Instytut Nauk Teologicznych Uniwersytetu Szczecińskiego, ul. Pawła VI nr 2, 71-459 Szczecin
- Łukasz Niesiołowski–Spanò**, l.niesiolowski@uw.edu.pl, Krakowskie Przedmieście 26/28 00-927 Warszawa
- Sławomir Poloczek**, slawomir-poloczek@wp.pl, Krakowskie Przedmieście 26/28 00-927 Warszawa
- Kacper Ziemia**, kaz@teol.ku.dk, Karen Blixen Plads 16, 2300 Copenhagen S, Denmark
- Jakub Sławik**, j.slawik@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa
- Michał Wojciechowski**, m.wojciechowski@uwm.edu.pl, Liliowa 49, 11-041 Olsztyn
- Paweł Filipczak**, pawel.filipczak@uni.lodz.pl, Katedra Historii Bizancjum, Uniwersytet Łódzki, ul. Kamińskiego 27a, 90-219 Łódź
- Kamil Biały**, bialykamil89@gmail.com, Instytut Historyczny Uniwersytetu Szczecińskiego, Krakowska 71/79, 71-017 Szczecin
- Teresa Wolińska**, teresa.wolinska@filhist.uni.lodz.pl, Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego, ul. A. Kamińskiego 27A; 90-219 Łódź
- Dariusz Długosz**, dariusz.dlugosz@louvre.fr; Musée du Louvre 75058 Paris 01 (France)